

a cári hadsereg ellátására vonatkozó ígéreteiket s hadműveleteiket sem hangolták össze szövetségeseikkel. Az osztrákok és oroszok közötti ellenszenv, ellentétek mélyülésével párhuzamosan nőtt a rokonszenv a magyarok irányában. Ez a rokonszenv a visszaemlékező tisztek írásainak nagy részében nyomon követhető. „Mi az osztrákoknak jöttünk segíteni és segítettünk is nekik, de rokonszenvünk szemmel láthatólag hirtelen azok felé fordult, akik ellen fellépünk” — írja a már idézett Lihutyin.

Paszkevics herceg tartott az általa „félőrültnek” titulált Haynau és általában Bécs magyarok elleni kegyetlen megtorlási szándékától, s némileg felelősnek érezte magát a cári haderő előtt kapituláló magyar hadsereg és parancsnokai sorsáért. Ezért az alábbi sorokat vetette papírra Miklós cárhoz szóló levelében: „Nagy zavarban vagyok. Görgey felséged nagylelkűségére számít. Akasztófára juttathatom-e mindazokat, akik felséged jóságában reménykednek? Csak azért, mert felséged hadainak adták meg magukat, szigorúbban büntessék őket? ...

Mi lesz, ha a többi lázadó alakulat megtudja, hogy társaikat kegyetlenül átadtuk az osztrákoknak, akik már csak azért is bosszút állnak rajtuk, mert felséged nagylelkűségében bízva tették le a fegyvert. Beleegyezhetem-e én ebbe? Az egyezmény értelmében jogaim nincsenek. De az osztrák császár nem teheti meg, hogy ne egyezzek bele az amnesztiába, amely megnyugtatná az országot. A politika ezt megköveteli. Bízom benne, hogy nem sok embert fognak megbüntetni. De az ország még évekig izgalomban lesz ...

... Nem tudom, miként vélekedik felséged Ausztriáról, de ha fennállása felséged politikája szempontjából nélkülözhetetlen, akkor az amnesztiát meg kell adni, és a régi alkotmányt vissza kell állítani.”

I. Miklós cár fiát Bécsbe küldte és Ferenc Józsefnek valóban a megbocsátás útját javasolta. A magát győztesnek érző Haynau azonban uralkodója és az osztrák kormány jóváhagyásával a közbenjárástól függetlenül döntött és intézkedett az orosz hadsereg által átadott magyar hadifoglyok sorsáról. Ismeretes, hogyan. (*Európa.*)

ROSONCZY ILDIKÓ

„...a siker minden reménye nélkül...”

KORTÁRSOK BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRÉRŐL

A kötetet szerkesztő és a bevezető sorokat író Vigh Károly idézi Bajcsy-Zsilinszky Endrét, aki 1944 novemberében, a magyar katonai ellenállás ügyét tárgyalva, a katonai ellenállás teljes reménytelenségét hangsúlyozó Tombor Jenőnek így válaszol: „... a siker minden reménye nélkül vállalom a magyarság érdekében a végső áldozatot.”

Akár mottója is lehetne Bajcsy-Zsilinszky egész életének ez a szomorú és mégis heroikus, tragédiát, de egyben erőt is sugárzó mondat. Mert nem

volt sokkal több reménye a sikerre korábban sem, amikor az országgyűlésben olykor valóban egyes-egyedül védte a magyar alkotmányosságot, amikor számtalan memorandumában a magyar kormányzatot akarta meggyőzni, jobb belátásra bírni egy másabb, egyszerre ésszerűbb, magyarabb és humánusabb politika érdekében, de már akkor sem, amikor a Nemzeti Radikális Párt programját vázolta fel a demokratikus nemzeti jövő, a független nemzeti lét szép álma jegyében. Csődbe jutottak lapjai, mert makulátlán kézzel akarta anyagilag is fenntartani őket. Megbukott és szétesett a pártja, mert ő fellőtt egy nyomjelző rakétát, de a korszak politikus társadalmának nem volt kedve, se mersze felemelni a tekintetét. Köztudott, hogy amikor a németek otthonában rátámadtak, ő egymaga, egy pisztollyal a kezében szembeszállt velük, nyilvánvalóan aránytalan volt a küzdelem; súlyos sebesüléssel a Gestapo kezére került. Az életnek ugyanez az autonóm és megrendíthetetlen logikája dönt majd negyvennégy novemberében az ellenállás mellett, és ez állítja hősét még az év karácsonyán a sopronkőhidai bitófa elé.

A különös az, hogy az életrajzíró, akinek majd komolyan mérlegré kell tennie ezt az életet, mégsem summázhatja úgy, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre a sikertelenségek szimbólummá nőtt embere. Ez a Vigh Károly szerkesztette — új visszaemlékezésekkel bővített és gazdagított — kötet ugyancsak ezt bizonyítja. Minden visszaemlékező kortárs érzékeltet valamit abból az emberi nagyságból, ami a kudarcokat is képes a maga segédcapataivá tenni és uralkodni rajtuk. Ennek a nagyságnak a lényegét Illyés határozza meg: „Volt pillanat, nem is egy, amikor Zsilinszky volt a magyarság, úgy jelképileg, hogy mégis valóságosan.” Az egész élet minden sikertelenségének keserű morzsaléktömege semmi ennek a néhány pillanatnak a győzelmi építményéhez képest. A másik Magyarország épült benne és általa. És ha ez ahhoz kevés volt is, hogy elhárítsa a magyarság vereségeit, a megmaradáshoz, a lelki megmaradáshoz mégis pótolhatatlan és egyedülálló fogódzót adott. Az utókorak különösen.

Az utókor, az utódmagyarság azonban hosszú ideig — talán mindmáig — inkább zavarba jön Bajcsy-Zsilinszky neve hallatán, mintsem érthetné, kiről és miről is van szó valójában. Bajcsy-Zsilinszky halála után sem lehetett „sikerember” a magyar közéletben, nem léphetett be a nemzet tudatába olyan természetesen ez a személyiség, ahogyan a második világháború után más nemzetek akárcsak megközelítőleg ilyen jelentős hasonló alakjai teheték, az utódok akaratából, s az utódok öntudatának támaszául. Az okokat inkább csak többé-kevésbé sejtjük, mint értjük, s ha néhányan — köztük elsősorban Talpassy Tibor és Vigh Károly történész, akik az elmúlt évek során életüknek nem csekély részét szentelték és szentelik Bajcsy-Zsilinszky igazságának a felszínre hozására — nem serénykednek becsülettel az ügyben, akkor valószínű, hogy ma már ezek az okok sem érdekelnek, nem foglalkoztatnak bennünket. Akkor ebben az ügyben ma nincs semmiféle közérdeklődés, és nincs, nem is lehet közvélemény. A „Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről” című kötet olvastán, miközben elfog egy elmúlt kor megértésének, titkai meglesésének a láza, egyre tolaodóbban mégis az utókor képe, milyensége, vagyis a magam történelmi korszaka, a „történelmi jelenkor” lesz a fontosabb kérdés. Azon kapom magam, hogy az egykori kortársak szavaiból egyre inkább azok lesznek igazán fontosak számomra, amelyek egy-egy érzékeny kérdésre máig hatóan világítanak, akarva-akaratlan. A kérdések egy része pedig nem hajlandó megállni a korszakhatároknál,

tovább tolakszik a történelemben, s ha gyakran kerülő úton is, ha olykor némiképp más alakban is, végül elének áll. Az „Áchim-gyilkosság” legendája kerül elének elsőként ebben a kötetben is, hogy aztán később újra meg újra részletekben előbukkanjon. Ez a kötet talán pontot tehetne ennek az áldatlan történelmi vitának a végére, ha lenne bennünk hajlam és érettség ahhoz, hogy ne csináljunk minduntalan visszamenőleg is politikai ügyet abból, ami nem az, ne akarjunk politikai igazolást nyerni olyan eseményből, amiből csak torzítással vagy hamisítással lehet. Mert az történt ebben az ügyben, hogy nagyon kellett már a XX. században a mocorgó, fel-feltámadó parasztság fölé egy Dózsa—Budai Nagy Antal folytonosságot jelentő parasztvezér, s ha nem is Dózsa rangján, de mégiscsak megjelent valaki Áchim L. András személyében. Kellett a jelkép, ha csak torzó is, s ha már meghalt Áchim, nem halhatott meg akárhogyan. Ha életében a népet, a szegényparasztságot képviselte a politikában, akkor halálában is ezt kellett képviselnie. Bajcsy-Zsilinszkynek pedig gyilkosnak kellett lennie az úri osztály képviselőjében, akit aztán a jog és igazság félresöpprésével felment az úriszék. Egy valóban szomorú, tragikus végű vidéki és főleg családi csetepatéből — aminek kiváltója, e kötet tanúbizonysága szerint is, kétségkívül Áchim agresszív kivagyysága és terrorizmusra való hajlama — így kerekedik vádirat a magyar uralkodó osztály, a dzsentri ellen, Bajcsy-Zsilinszky rovására. Domokos József igyekszik a leglelkesebben és legindulatosabban kerekíteni és jogászai státusával hitelesíteni ezt a torzképet, 1978-ban megjelent „Két per egy kötetben” című könyvében, pedánsan formálgatva az „úri merénylő” és az „antifasiszta mártír” csodálatos történetét egyugyanazon személyben. Ez a végletes, két pólusra szerkesztett kép pedig arra volt jó, hogy eltakarja szemünk elől a harmincas-negyvenes évek magyar politikusát, s benne egy negyvenöt utáni virtuális politikai személyiséget. Ebben az új „Kortársak...”-kötetben a Vas Vilmos emlékezése, de méginkább a Németh Imre által közölt Bajcsy-Zsilinszky-vallomás remélhetőleg véglegesen kiiktathatja az utókor tudatából az Áchim—Zsilinszky-ügy zavarát és túltengését.

Lényegében azonos kétpólusú konstrukció állt fel akkor, amikor Bajcsy-Zsilinszky „fajvédő” múltjának és korai antiszemitizmusának, valamint ismét az antifasiszta mártíromságának túldramatizált kettőssége kapott hangsúlyt — ugyancsak túlzott hangsúlyt — a róla szóló publikációkban, megemlékezésekben. Könnyű volt ebből megható modern kori bibliai példázatot szőni, s beleképzelni ebbe az életútba egy kis őseredeti isteni csodát, amint a damaszkuszi úton Saulusból Paulus lesz, az egykori magyar fajvédő egyszerűen csak zsidók védelmezőjévé válik. Pedig Bajcsy-Zsilinszky Endre sohasem járt a damaszkuszi úton, vagy mondhatjuk így is: ő nem a damaszkuszi utat járta, ha létezik egyáltalán ilyen út az ember számára, a bibliai jelképes értelemben. Am ez a kis csodacsínáló legenda megint arra jó, hogy elfedjen valamit. Mindenekelőtt elfedjen egy sokkal emberibb és sokkal értelmesebb csodát: a világ változásaira nyílt, okos szemmel figyelő, a gondolkodó politikusét, s az ezzel társult következetes, töretlen és megtörhetetlen jellemét. Mert az első világháborúban harcoló ifjú huszártiszt jelleme már lényegében ugyanaz, mint az antifasiszta ellenállás élére álló meglelt férfié. Az értelem nyílik egyre tágasabbra, a társadalomlátás differenciálódik, s tisztul ezáltal mind az utolsó pillanatig, s a politikus tarisznyája gyarapszik egyre, nehéz és olykor már alig viselhető történelmi tapasztalatokkal. Ilyen segítséggel keresi magának folytonosan a helyet, a megfelelő történelmi szerepet ugyan-

az a jellem. Mert a fajvédők köréhez is a társadalmi igazságtalanságok elleni indulata vitte, a változtatni akaró elhivatottságérzés, a reformerhajlam. Csak az ifjú ember történelmi látószöge volt még túlságosan szűk ahhoz, hogy megfelelőbb utat jelölhessen ki magának — korántsem egyedül az övé! —, s abban a rövid korszakban nem volt sokkal több, s jobb kínálat a magafajta ember számára még. Nem véletlen, hogy az emberileg és politikailag érett Bajcsy-Zsilinszky majd jóval később, súlyos áldozatvállalásai közepette sem tagadja meg mindenestül ezt a korai korszakát. Aki pedig e korszakának antiszemitizmusáról, majd annak meghaladásáról, s e folyamat természetéről akar tájékozódni, az Zsilinszky saját írásai és memorandumai mellett, ugyancsak haszonnal olvashatja az emlékezéseket, köztük a Fenyő Miksáét vagy a Kállai Gyuláét. A figyelmes olvasó számára ki kell, hogy derüljön: az ő húszas évekbeli antiszemitizmusa sem volt egyéb — minden tévedésével és elsietett kijelentéseivel együtt —, mint egy gondolkodási-érlelődési folyamat egy szakasa, minden agresszivitás és „fajgyűlölet” nélkül. Már a fajvédő Zsilinszky is rendelkezett azzal az erkölcsi immunrendszerrel, amely az ilyesféle tulajdonságoktól távol tartotta.

Hozzá tartozik ehhez a kérdéshez annak a tudomásul vétele is, hogy amikor már naponta a maga pusztá létét kockáztatja antifasiszta küzdelmei során, amikor marxistákért, kommunistákért, a magyarországi zsidóságért általában is, egyes zsidó származású személyekért pedig nagyon is konkrétan és szinte naponta megvívja a maga védelmi harcait, ő akkor sem „faji alapon” döntött. Ha némely döntése vagy ítéletalkotása során felmerült benne valakivel kapcsolatban a származási szempont — legyen az etnikai, vallási vagy osztályalapú — az csak a magyarság politikai képviselése és reprezentációja ügyében érdekes a számára; s ha valaki az ő mértéke — elsősorban erkölcsi mértéke — szerint becsületes embernek és jó magyarnak bizonyul, akkor azt a továbbiakban semmiféle származási szempont sem teheti kétségessé. Ez jellemzi mind a svábsággal, mind a zsidósággal való kapcsolatát. Az ő ilyen természetű szempontjait és mértékegységeit a háború után, de főleg a fordulat éve után aligha méltányolta volna a politikai hatalom. A személye körüli hosszú, szinte béna hallgatásnak, alighanem, ez is oka, ha nem is a legfontosabb.

Ha a történelem iránt érdeklődők közül valaki nem ismeri közelebbről Bajcsy-Zsilinszky életútját, s annak írásos dokumentumait, útjelzőit, csupán a szóban forgó kötet visszaemlékezéseit olvassa figyelmesen, ebből az egyetlen kötetből is meg kell sejtenie valamit ennek a politikusnak a jelentőségéből, gondolkodása és magatartása lényegéből, de abból a zavarodott hallgatásból is, amely őt sokáig körülvette itthon, halála után. Ezért igazán jó ez a könyv, s a szerkesztői munka. Nem ünnepi, hanem töprengő, elgondolkodtató. A könyvet végigolvassva érzékelhetővé lesz, hogy itt olyan politikusról van szó, akinek nemcsak a németellenes harcról, nemcsak a hivatalos magyar politika akkori magatartásáról és egy antifasiszta koalíció létrehozásáról van elképzelése és véleménye, hanem politikai elgondolása van a háború utáni Magyarország jövőjéről, lehetséges politikai-társadalmi berendezkedéséről, külkapcsolatairól is. És itt az igazi magyarázat az egész Bajcsy-Zsilinszky kérdésre. Mert 1944 végén a Margit körútról Sopronkőhida felé tartó autóbusz már nemcsak a Horthy-rendszer egyik ellenzéki politikusát, nemcsak az antifasiszta harc egyik legfontosabb vezéralakját vitte élete utolsó állomása felé, nemcsak Derecske, Tarpa parasztjainak képviselőjét,

hanem Bajcsy-Zsilinszky Endre személyében a magyarság jobbik felét, s a jövő Magyarországa alternatíváját. Ekkorra már páratlan, a nemzet számára jelkép értékű erkölcsi erő és illúzióktól sem mentes, de minden részében végiggondolt, előremutató és magyarérdekű politikai elgondolás összegződött benne. Miből állt ez utóbbi, ha csak vázlatosan és sietősen jelezve is, ezen a helyen? Nemzeti függetlenség, az ország határainak igazságos és méltányos rendezése, szoros szövetség a szomszédos közép-európai kisállamokkal, erős, megbízható, baráti kapcsolat a Szovjetunióval, valamint a nyugat-európai vezető hatalmakkal; belül a nagybirtok-rendszer felszámolása, a magyar parasztság és ipari munkásság társadalmi-gazdasági-politikai helyzetének gyökeres megváltoztatása, és az értelmiségi rétegekkel együtt egy erős magyar középosztály kialakítása; ideológiai pluralizmus, demokratikus politikai berendezkedés, amely a haladó pártok létrejöttére és a parlamentre épül elsősorban. Ahhoz, hogy előttünk álljon egy megbízhatóbb és teljesebb kép minderről, ennek az elgondolásnak a kibontakozásáról és bonyolultabb belső összefüggéseiről, valamint kapcsolatáról más elgondolásokkal abból az időszakból, ahhoz persze ismerni kellene Bajcsy-Zsilinszky könyveit, cikkeit, leveleit és politikai memorandumait, tervezeteit. Adalékokkal azonban jól szolgálhat ehhez a visszaemlékezések. Külpolitikai irányultságának és elgondolásainak megértéséhez például kitűnő adalék Németh Imre visszaemlékezése arra, hogy miként utaztak el Zsilinszkyvel Belgrádba Teleki Pál miniszterelnök sokoldalú támogatásával, nemcsak tapasztalatok gyűjtése céljából, de a politikai kapcsolatok nyilvánvaló erősítésére, s részben mintegy a később megkötendő örök barátsági szerződés egyik előkészítő akciója gyanánt is. Németh Imre leírja, mennyire élt akkor a sorsközösség érzése és tudata Jugoszláviában, mennyire készen volt a helyzet a történelemben is, a lelkekben is egy igazi, „örök baráti” kötésre a két ország között. Németh Imre egyik fontos megbeszélésük leírása során a jugoszláv külügyminiszter, Cincar-Marković szavait idézi: „Őszintén megmondom..., csak az a reményem, hogy önökkel meg tudunk egyezni, és akkor együtt megmenekülhetünk. Ha nem: mindketten odaveszünk a viharban...”. Pontosan így gondolja Zsilinszky is, s mint tudjuk, Teleki Pál is. Nem lehet megrendülés nélkül olvasni ezt az emlékezést, ha arra gondol az ember, hogy a jövőnek milyen lehetősége nyílt meg itt egy pillanatra, egyelőre csak déli szomszédunkkal kapcsolatosan, s mi veszett el itt, messze előreláthatóan, 1941-ben.

Hasonlóan fontos, és mind politikai, mind lélektani okokból érdekes a visszaemlékezések során többször is, más-más összefüggésben, némiképp más megvilágításban szembetalálkozni Bajcsy-Zsilinszky és az illegális kommunista párt alakuló kapcsolatával. Tudvalevő, hogy jórészt Zsilinszky önfeláldozó magatartásának, a kommunisták melletti sorozatos kiállásának, illetve az együttműködés szükségességének kölcsönös felismerése következtében ez a kapcsolat az ellenállás kialakulásával párhuzamosan szorosabbá vált, s mindkét részről egyre célratörőbb lett. Az antifasiszta küzdelem közös érdeke és erkölcsi elkötelezettsége egyre szorosabbra fűzte a szálakat, egyre sürgetőbb volt a szervezett és irányított cselekvés követelménye, s a belső felkészülés a háború utáni — igaz, csak részben belátható és felmérhető helyzet — fogadására. Azon Zsilinszky nem sokat töpreng már negyvennégyben, hogy a magyarság jövője érdekében együttműködjön-e a kommunistákkal. Nagy azonban a világnézeti, a jórészt mentalitásbeli különbség, és természetesen számos fontos ponton a politikai eltérés, a jövőt illetően.

Jól érzékelhető — talán legjobban Kállai Gyula írásában — az a belső vívódás, az a szinte drámai belső küzdelem, ami e kapcsolat alakulása során jellemzi Bajcsy-Zsilinszkyt. Minden erejével igyekszik megérteni a kommunistákat, gondolkodásmódjukat, szándékaikat, ugyanakkor mindenképpen megtartani önállóságát, emberi és politikusi szuverenitását, kizárni a félreértések lehetőségét, elkerülni, hogy szándéka ellenére az utolsó pillanatokban, immár ezen az oldalon, eszközeimberré válhasson. Kállai Gyula érzékletesen írja le, hogyan faggatja őt Rajk Lászlóról: ki ő, milyen ember, magyar ember-e, nem a Szovjetunióból jött-e, miért nevezik Kirgiznek stb.? Örül, ha egyetérthet, örül, ha jó küzdőtársat találhat a kommunistákban, de gyanakszik is, és e gyanakvás mélyén ismét a majdani nemzeti függetlenségért való aggodalom munkál. Ez a gyanakvás nem gátolja az együttműködésben ekkor, nem akadályozza a vállalkozásban és a cselekvésben, de a közeledés és az egyre tisztább kapcsolat sem tántorítja el, a legkevésbé sem, az ország jövőjére vonatkozó politikai elképzeléseitől.

Puskin, a Szovjetunió nagykövete, 1945-ben a „nagy államférfiútól” vesz búcsút Bajcsy-Zsilinszky Endre ravatalánál, s hiszi, hogy emlékét „nem fogják elhomályosítani a múlt évek”. Puskin nagykövet ezt egész biztosan őszintén mondja, mert nagyon is jól tudja, hogy a halottal egy valóban nagyformátumú magyar államférfi lehetősége szállt a sírba. Azt azonban akkor még ő sem tudhatja, hogy mit jelent majd, s miként köszönt be nálunk a „fordulat éve”. Ha korábban már azt a kérdést tettük fel, hogy miért is hiányzott oly hosszú ideig Bajcsy-Zsilinszky személyisége és szelleme a magyar köztudatból, akkor végül most állapítsuk meg, hogy a „Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről” kötete erre a kérdésünkre is megadhatja a lényegi választ. Allítsuk össze a részletekből magunknak az emberi karaktert, adjuk hozzá a politikai gondolkodóról összeálló képet, s mindezt szembesítsük a Rákosi-korszakkal. E korszakban a politikai vezérkar nemhogy a valószínű Bajcsy-Zsilinszky Endrét nem viselhette volna el, de természetes, hogy szellemét sem volt célszerű ápolgatnia — nem is tette, nem is tehette. Majd később, a „deheroizáló” korszakban, legfeljebb romantikus figura lehetett volna, mégpedig szálnalmas kuriózum, akire ujjal mutogatnak.

Az ő ügyében — s így némiképp valamennyiünk ügyében — a legutóbbi évek hoztak már érzékelhető változást, többek között e kötettel is. Azzal, hogy milyen ösvényen és hogyan akart kitörni nemzetével a szorongattatásból, a század háborús és gondolati zűrzavarából a jövő felé, hiteles és árnyaltabb képet megint csak akkor alkothatunk, ha ennek az útkeresésnek a közvetlen dokumentumai, levelek, memorandumok, tervezetek, e könyvhöz hasonlóan, összegyűjtve és egybeszerkesztve a kezünkben lesznek. (Magvető.)

T. BÍRÓ ZOLTÁN